

Асноўныя прынцыпы выкладання літаратуры

Педагагічныя прынцыпы – гэта агульныя асноўныя і накіроўваючыя палажэнні, якія ўзнікаюць у выніку аналізу навукова-педагагічных заканамернасцей і практычнага педагагічнага вопыту.

Паколькі метадыка выкладання літаратуры – навука педагагічная, то і асновай вывучэння літаратуры ў школе з'яўляюцца педагагічныя, агульнадыдактычныя прынцыпы. У сваю чаргу настаўнік карыстаецца таксама і літаратуразнаўчымі і ўласна метадычнымі прынцыпамі. Усе гэтыя прынцыпы аднолькава важныя для тых, хто стварае праграмы, падручнікі, вучэбныя і метадычныя дапаможнікі, і для тых, хто навучае і хто вучыцца.

Прынцып навуковасці з'яўляецца важнейшым з усіх прынцыпаў. Літаратура ў школе – гэта і крыніца пазнання, і мастацтва, і навука. Навуковасць не абмяжоўваецца пазнаннямі вучняў па тэорыі літаратуры. Гэты прынцып уключае ў сябе шэраг аспектаў: пазнавальны, маральны, праблемны, гістарычны і эстэтычны. Настаўнік пры рэалізацыі прынцыпа навуковасці абапіраецца на літаратуразнаўства як навуку.

Вучні V–VII класаў павінны ў значнай ступені авалодаць паэтыкай мастацкага твора. Яны азнаёмяцца з элементамі тэорыі літаратуры: выяўленчыя сродкі мастацкай выразнасці мовы, асаблівасці паэтычнай і празаічнай мовы, паняцце пра літаратурныя роды і жанры. Гэта азначае: каб спасцігнуць, далучыцца да літаратуры як мастацтва слова, неабходна зразумець знакавую форму літаратуры. У VIII–XI класах паглыбляюцца атрыманыя тэарэтычныя веды і набываюцца новыя. Навуковасць прадугледжвае тут усведамленне вучнямі творчага метаду, стылю пісьменніка, праблематык, накірункаў, палемікі ў літаратуры, развіцця жанраў, традыцый наратарства, нацыянальнай своеасаблівасці беларускай літаратуры.

Так, напрыклад, у сувязі з вывучэннем творчасці В. Быкава (XI клас) вучні асэнсуюць паняцці трагічнага і гераічнага. Сувязь трагічнага і гераічнага твараў з'яўляецца ў большасці твораў пісьменніка. Трагічнае – гэта ўсё тое, што адзначана надзвычай вострымі сутыкненнямі, найвялікшымі пакутамі і заканчваецца пагібеллю героя. Трагічнае спалучаецца з узнёслым, прыгожым і гераічным. Гераічнае ў сваю чаргу выражаецца ў мужнасці і бяспрашнасці герояў, якія добра ўсведамляюць важнасць і неабходнасць сваёй самаахвярнасці. У гэты самы час паглыбляюцца веды вучняў пра стыль пісьменніка. У беларускай літаратуры ёсць шэраг панарамных твораў пра вайну (раман М. Лынькова "Векапомныя дні" і раман І. Мележа "Мінскі напрамак"), іх аўтары імкнуліся адлюстраваць найбольш важныя падзеі Вялікай Айчыннай вайны, у якіх удзельнічалі цэлыя арміі, франты, паказаны вядомыя военачальнікі. В. Быкаў аб'ектам свайго даследавання выбірае заўсёды, здавалася б, зусім нязначны выпадак з франтавых або партызанскіх будняў. Героі яго, радавыя салдаты і малодшыя камандзіры, партызаны, дзейнічаюць на працягу некалькіх сутак або нават гадзін на "пятак" ў

экстрэмальных умовах, у якіх правяраюцца не толькі фізічныя магчымасці, але і маральная трываласць чалавека. Фінал аповесцей В. Быкава, як правіла, трагічны.

Прынцып навуковасці ў методыцы выкладання літаратуры неад'емна звязаны з *прынцыпам гістарызму*. У сярэдніх класах ён можа рэалізоўвацца праз гістарычную даведку пра час напісання твора, час, адлюстраваны ў творы, і гісторыю яго напісання.

Напрыклад, вучням неабходна і цікава ведаць больш падрабязна пра рэаліі жыцця ў Заходняй Беларусі да 17 верасня 1939 года перад тым, як будзе пачата вывучэнне аповесці Я. Брыля "Сіročы хлеб". Нельга абысціся без такой даведкі і ў старэйшых класах, асабліва перад вывучэннем аўтабіяграфічных твораў (трылогія Я. Коласа "На ростанях", раман Я. Брыля "Птушкі і гнёзды") і твораў на гістарычную тэматыку (раман У. Караткевіча "Каласы пад сярпом тваім", "Палеская хроніка" І. Мележа).

У старэйшых класах літаратура вывучаецца на гістарычнай аснове і да таго ж у адпаведнасці з новай канцэпцыяй літаратурнай адукацыі ў кантэксце сусветнай літаратуры. Безумоўна, у такім выпадку адной гістарычнай даведкі для рэалізацыі прынцыпу гістарызму недастаткова. Праграмы прадугледжваюць у старэйшых класах вывучэнне як манаграфічных, так і аглядавых тэм.

Праз літаратуру вучні пазнаюць гістарычную рэальнасць, яны павінны навучыцца ўменню ацаніць, які ўклад унеслі ў гістарычны працэс мінулыя пакаленні: Ф. Скарына, М. Гусоўскі, С. Будны, К. Каліноўскі, Я. Купала, Я. Колас.

Прынцып навуковасці патрабуе ведання гісторыі станаўлення мастацкіх формаў пазнання рэчаіснасці, іх сацыяльна-гістарычнай абумоўленасці. Узятая па-за гістарычным кантэкстам, такія формы як гутаркі могуць здацца вельмі прымітыўнымі ў параўнанні з формамі сучаснай філасофскай ці публіцыстычнай лірыкі. Калі ж іх разглядаць як пэўнае звяно ў агульным гісторыка-літаратурным працэсе, то выразна раскрыецца іх грамадскае значэнне.

Прынцыпы навуковасці і гістарызму рэалізуюцца таксама праз разгляд і супастаўленне эстэтычных поглядаў пісьменнікаў: Вершы Я. Купалы "Я не паэта", "Я не для вас", "З цэлым народам гутарку весці", напрыклад, звычайна параўноўваюцца з вершам Ф. Багушэвіча "Мая дудка".

Калі Ф. Багушэвіч і Я. Купала бачылі функцыю паэта і паэзіі ў вырашэнні канкрэтных сацыяльных праблем, то М. Багдановіч імкнуўся да дасканалай, вытанчанай прыгажосці:

Я ж гавару вам: добра быць коласам; але
Шчасліў той, каму давялося быць васільком.
Бо нашто каласы, калі няма васількоў.
(з "Апокрыфа")

Прынцып гістарызму рэалізуецца і праз гісторыка-параўнальнае

вывучэнне іншых літаратурных з'яў. Настаўнік беларускай літаратуры павінен раскрываць змест і праблематыку твораў, фарміраваць уяўленне вучняў аб літаратурным працэсе, абапіраючыся на веды, атрыманыя на ўроках сусветнай літаратуры, гісторыі, сусветнай і айчыннай мастацкай культуры. Так, напрыклад, "мастацкае значэнне вобраза Патоцкага з паэмы Я. Купалы "Бандароўна", – сцвярджае вядомы літаратуразнавец і метадыст А. Рагуля, – раскрываецца на фоне цэлай галерэі вобразаў спустошанага індывідуаліста, выкрыццю якога шмат увагі надала руская і і зарубежная класіка XIX стагоддзя Я. Купала, а таксама У. Галубок ("Пан Сурынта"), З. Бядуля ("Салавей") па-новаму паказалі тую пагрозу, якую ўяўляюць для грамадства падобныя індывідуалісты. Пан Патоцкі, пан Сурынта, пан Вашамірскі ратуюцца ад духоўнай спустошанасці не з дапамогаю любоўных прыгод або дуэльных інтрыг, – ім ужо гэтага мала, ім патрэбны больш моцны допінг – жудасная оргія накшталт "енаральнай парапіцы". Маючы ўладу над людзьмі, яны ідуць на любыя крываваыя эксперыменты. [1, с. 62].

Выдатныя магчымасці рэалізацыі прынцыпу гістарызму праз гісторыка-параўнальны аналіз з'явіліся ў настаўнікаў беларускай літаратуры з новымі школьнымі праграмамі, якія прадугледжваюць вывучэнне беларускай літаратуры ў кантэксце сусветнай літаратуры. Напрыклад, побач з Ф. Скарынам, М. Гусоўскім вывучаюцца сагеты Ф. Петраркі, трагедыя "Гамлет" У. Шэкспіра.

Важным прынцыпам выкладання літаратуры з'яўляецца таксама **прынцып цэласнасці**. Што ж такое цэласнасць? Перш за ўсё – гэта адзінства зместу і формы твора. Нельга аналізаваць змест твора, не зважаючы на яго форму. Іх адзінства можна паказаць на прыкладзе вывучэння апавядання Я. Брыля "Гуртавое".

Сюжэт апавядання зусім не мудрагелісты. Пісьменнік успамінае маленства, эпізоды жыцця вёскі Загора, калі сяляне збіраюцца разам касіць невялікі кавалачак луга, які ўжо ніяк нельга было падзяліць між гаспадаркамі. Аўтар амаль не прытрымліваецца сюжэта, тут шмат экскурсаў у гісторыю, успамінаў, проста лірычных адступленняў, але ўсё гэта сцэнтавана адным вялікім пачуццём – любоўю да жыцця ва ўсіх яго праявах.

Слова настаўніка і каменціраванае чытанне – найбольш прымальныя метады аналізу апавядання.

Звернем спачатку ўвагу вучняў на тое, як ставіліся загорцы да калектыўнай працы. У параўнанні са штодзённымі напружанымі буднямі ўвесну і ўлетку касьба Гуртавога была імгненнем яркім, якое суправаджалася своеасаблівым абрадам, правядзеннем веча. Гэта дэталі без лішніх слоў гаворыць, якое вялікае значэнне надавалася падзеі.

Наступны момант, на якім важна акцэнтаваць увагу вучняў, – касьба. Яна апаэтызавана многімі пісьменнікамі.

Брылёўскі тэкст часам не паддаецца пераказу, аналізу, ён павінен гучаць на ўроку, таму варта прапанаваць вучням прачытаць наступны ўрываек:

"Косы шаркаюць у траве і – другія – звіняць над травой. Хто лепш за самога касца адчувае красу гэтай працы? Нагамі ў весела-роснай або ласкава-мяккай траве. Грудзьмі, што дыхаюць сілай і воляй. Вачыма, што бачаць зялёны прастор, які хутка пад ногі мне ляжа пакорнай травой..."

Пісьменнік дапамагае пачуць мелодыю працы, карыстаючыся алітэрацыяй (паўтарэнне шыпячых і свісцячых зычных). Больш таго, асобныя сказы нагадваюць вершаваныя радкі, напісаныя амфібрахіем:

Хто лепш за самога касца адчувае
красу гэтай працы?
--- / --- / --- / ---
--- / ---

або:

Вачыма, што бачаць зялёны прастор,
які хутка пад ногі мне ляжа пакорнай травой...
--- / --- / --- / --- / ---
--- / --- / --- / ---

У апавяданні "Гуртавое" чалавек не аддзелены ад прыроды. Ва ўзаемаадносінах з прыродаю найбольш ярка раскрываюцца эстэтычны густ, маральнае аблічча, патрыятычныя пачуцці апавядальніка. Я. Брыль у някідкай прыродзе роднага краю адчувае вялікую паэзію. Пейзаж у апавяданні надзвычай жывапісны і красамоўны. Ён выклікае ў чытача не толькі зрокавыя ўяўленні, але і адчуванне паху.

Найважнейшае значэнне тут надаецца слову. Заўважым, што ў адной сваёй мініяцюры пісьменнік прызнаецца: "Калі я чытаю добрую кнігу, не папракайце мяне ў гультайстве. Не хочаце прызнаць, што я працую, дык думайце, што я маюся – Слову".

Прачытаўшы першыя тры абзацы апавядання, вучні заўважаць, што такая надзвычай яркая карціна сенакоснай пары ствараецца з дапамогай эпітэтаў: *мядзведжыя ахапкі казатлівага сена: пара адноснай сытасці, першахлебнай ды бульбяной, укропна-агурочнай, яблычнай; задумліва-ласкавыя вяртаніўскія раніцы; мудрая і сумнаватая паэзія залатога лісця; па-жаночы мяшчотныя дотыкі ціхага, светлага, лёгкага павуціння.*

Цэласнасць – гэта адзінства цэлага і часткі. Уявім сабе ўрок літаратуры, на якім вывучаецца верш М. Багдановіча "Слуцкія ткачыхі". Настаўнік дае гісторыка-біяграфічную даведку, выразна чытае верш, вытрымлівае лагічную паўзу і прапануе вучням знайсці ў творы галоўныя радкі. Вучні, як правіла, называюць тры апошнія:

І тчэ, забыўшыся, рука,
Заміж персідскага ўзору,
Цвяток радзімы васілька.

Але гэта метадычна няправільна, бо прачытаныя радкі – вынік усяго таго, пра што было сказана раней. Змест твора трэба разглядаць цалкам: другаснага ў ім няма.

Тое ж адбываецца і пры вывучэнні буйных эпічных твораў, калі для аналізу выбіраюцца асобныя эпізоды, праз якія раскрываюцца характары герояў, тэмы, праблемы, узнятыя аўтарам. Для таго, каб выявіць прычыны здрадніцтва Рыбака і мужнасці Сотнікава (аповесць В. Быкава "Сотнікаў"), настаўнік выбірае для аналізу на ўроку ключавыя эпізоды: у хаце старасты, у Дзёмчыхі, на допыце, перад пакараннем смерцю.

Цэласнасць – гэта адзінства эмацыянальнага і лагічнага. Працэс асэнсавання твора мастацкай літаратуры складаецца з двух ступеняў. У аснове вучэбнага прадмета "Беларуская літаратура" ляжыць мастацтва, успрыманне якога звязана з эмацыянальнымі, эстэтычнымі перажываннямі, якія непасрэдна ўплываюць на асобу школьніка. Іменна мастацкае ўспрыманне, эстэтычныя перажыванні – першыя і неабходныя ступені ў спасціжэнні літаратуры. У той самы час беларуская літаратура, як вучэбны прадмет, уключае і асновы тэорыі і гісторыі літаратуры. На другой ступені адбываецца паглыблены, больш шырокі аналіз твора, што выклікае неабходнасць знаходзіць логіку і прычынную сувязь учынкаў героя, звяртацца да літаратуразнаўства.

Акрамя гэтага, эмацыянальны настрой на ўроку літаратуры павінен адпавядаць таму настрою, якім прасякнуты вывучаемы твор.

На ўроку вядучая роля належыць настаўніку. Але і вучні знаходзяцца ў пастаянным творчым пошуку. Адсюль наступны прынцып – **прынцып вядучай ролі настаўніка пры свядомай актыўнасці вучняў**.

Лекцыя толькі знешне нагадвае маналог, настаўнік суправаджае свае словы актывізуючымі прыёмамі: выкарыстоўвае элементы гутаркі, ставіць перад класам рытарычныя пытанні, прапануе склапаць план лекцыі або канспектаваць яе, вымушае вучняў супастаўляць і параўноўваць літаратурныя факты і з'явы. Вывучаючы, напрыклад, манаграфічна творчасць Я. Купалы і Я. Коласа, славеснік засяродзіць увагу школьнікаў на падабенстве двух пээтаў (аднагодкі, сябры, сугучная праблематыка твораў, нават вершы ёсць з аднолькавай назвай – "Мужык"). Аднак параўнальны аналіз іншых твораў паказвае, што першы быў рамантык, другі – рэаліст. Я. Купала напачатку арыентаваўся на польскую літаратуру, Я. Колас – на рускую.

У працэсе гутаркі эфектыўнасць дзейнасці педагога залежыць ад актыўнасці вучняў. Праўда, актыўнасць вучняў можа быць уяўнай, калі перад класам ставяцца лёгкія, непраблемныя пытанні. Неабходна ўлічваць адпаведны ўзровень цяжкасці пытанняў, без чаго не можа быць пазнавальнага працэсу.

У сваю чаргу трэба памятаць пра ўзроставыя і індывідуальныя асаблівасці школьнікаў, іх узровень падрыхтоўкі. Урок на адну і тую самую тэму ў паралельных класах можа праводзіцца па-рознаму, з улікам **прынцыпу даступнасці**.

Праграма кожнага класа (падбор мастацкіх тэкстаў, змест метадычнага апарату, звесткі па тэорыі літаратуры) паслядоўна разлічана на тое, каб быць даступнай вучням канкрэтнага ўзросту і падрыхтоўкі. Улічваецца таксама

эмацыянальны бок уздзеяння мастацкага слова. Калі твор уключаны ў праграму пэўнага класа, значыць улічаны ўзровень успрымання асноўнага складу вучняў. Разам з тым, кіруючыся прынцыпам даступнасці, нельга дапускаць вельмі спрошчанай формы працы.

Важным у методыцы выкладання літаратуры з'яўляецца і **прынцып нагляднасці**. Галоўная нагляднасць на ўроку літаратуры – гэта слова, таму вялікае значэнне надаецца выразнаму (мастацкаму) чытанню, праслухоўванню грамзапісу.

Каштоўнай для спасціжэння літаратуры з'яўляецца зрокавая нагляднасць: фрагменты фільмаў, дыяфільмы, слайды, альбомы, ілюстрацыі. На рэалізацыю прынцып нагляднасці працуюць міжпрадметныя сувязі з сусветнай літаратурай, гісторыяй, сусветнай і айчыннай мастацкай культурай, выяўленчым мастацтвам.

Літаратура – гэта чалавеказнаўства, і таму **прынцып сувязі з жыццём** спрыяе рэалізацыі вынікаў навучання штодзённа. Названы прынцып рэалізуецца праз сучаснае прачытанне класікі, адэватнае прачытанне новых твораў, што ўзбагачае вучняў і дапамагае ім арыентавацца ў сучасных маральна-этычных праблемах.

Літаратура

1. Методыка выкладання беларускай літаратуры / Пад рэд. А.У. Рагулі, В.Я. Ляшук. – Мінск : Выш. школа, 1986.

Крыніца:

Лугоўскі, А.І. Методыка выкладання беларускай літаратуры: вучэб.-метадапам. – 3-е выд. / А.І. Лугоўскі. – Мінск : БДПУ, 2007. – 92 с.